

ПЕДАГОГИЧЕСКИ
АССОЦИАЦИЯ

СТАТИИ

ЗА ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ВЪЗПИТАТЕЛНИТЕ ЦЕННОСТИ

Проф. д-р Жечо Атанасов

Очаквания и изненади

Промените в нашето общество след 1989 г. бяха логични и очаквани от всички, които осъзнаваха, че тоталитарният ред е вече анахронизъм, че неговите показатели не дълзи трябва да се отстранят и да се създадат нормални демократични условия. В подавяващата си част хората искрено вярваха, че ще дойде нещо по-добро. И с основание. Защото само в условията на демокрация могат да се освободят спъваните от тоталитарната система икономически и духовни сили, да се гарантира правото на свободна изява на личността.

Демокрацията означава народовластие (гр. *demos* – народ и *kratos* – власт). Тя е била идеал още в древните общества. Прокламира се почти от всички режими, макар че всеки я тълкува по свой начин. И всеки представя своето разбиране за истинно. За нея с пълно основание може да се отнесе афоризмът на Фр. Шилер за истината: „Тя е за всички една, но всеки я вижда различна, а е различна, защото вечно остава една“.

Големите придобивки, които тя гарантира, се отнасят за доброволното ориентиране към определени политически платформи, отстраня-

ва се насилственото налагане на мироглед, зачита се правото на вероизповедание. Човекът става по-самостоятелен в своите виждания и постъпки.

Но в прехода към демокрация се появиха деформации и сътресения в икономическата, особено в нравствената сфера. Неопровержимо прав е бил Конфуций: „След дълги периоди на диктатура най-страшното наследство е загубата на нравствеността у хората“. И да не се доверяваме до крайност на тази сентенция, все пак виждаме, че и дори да не е изгубена, нравствеността е сериозно накърнена. А това неизбежно причинява аномалии в междучовешките отношения. На повърхността излизат много от спотаили се още от миналото нравствени недъзи. Появяват се и нови. Те се подхранват от настъпили изменения в социалната структура. Силно влияние за това оказва бързата поляризация в обществото. Оформя се прослойка на бързо забогатяващи. Изпадналите в категорията на бедните обедняват бързо и неудържимо. Търсещата равновесие „средна класа“ е икономически нестабилна и несигурна. Тя се стреми с всички средства да стане по-богата, но при неуспех главоломно се плъзга по надолнището на бедността. Особено тревожно става нарастването на броя на безработните. Във всички среди се проявяват симптомите на злоупотреби, корупция, изнудване.

Особено застрашителни стават кражбите. Едни са принудени да крадат, за да надмогнат бедността, други крадат, за да станат по-богати. Съперничеството изостря взаимоотношенията. Уж „бедността не е порок“, но тя става почва да се раждат пороци. Особено духовната бедност.

Расте страхът на обикновения човек за неговата сигурност. Очаква се с безпокойство лошото, което може да се случи. И като че ли вече е наивно да се говори за морал, за възпитание. Моралният дълг за човешка отзивчивост се разяжда от безразличието. Насред улицата и посред бял ден злосторници ограбват човек и никой не му се притича на помощ. И от страх, но и поради увредено вече чувство за хуманност. Човешката нравственост е застрашена. Тя е през изпитание.

Но какво следва от това? Да не си вярваме ли вече или да живеем с постоянна, депресираща мнителност?

Страшно е да изпадаме в песимизъм. Все пак е нужна надежда – заради живота, за сегашния и за утрешния ден. Трябва може би да се напомни, че и в миналото е имало периоди, когато народът е бил подтиснат от униние. Но пак е настъпвало разведряване и България отново е възпрявяла с цъфтящи нравствени добродетели. През 1883 г., стъписан от застрашаващата нравствена разруха, Иван Вазов в

стихотворението „Линее нашто поколение“ отправя молитвен зов:

*Недей оставя без звездица
моряка в нощний мрак остал,
без утро – мъничката птица,
народите – без идеал...*

Действителността, разбира се, е твърде сурова, за да очакваме, че може да се измени с молитви. Все пак надеждата не трябва да угасва. Тя живее в здравите политически и нравствени сили на народа. Ако изгубим вяра и в нея, тогава закъде сме?

Около нас живея не само видими и невидими сили на нравственото разрушение. Има и честни люде със запазена нравственост, с развито чувство за човешка отзивчивост, притежаващи неосквернена доброта. Те са надеждата и опованието в днешния тревожен ден, те ще доминират, да се надяваме, и в утрешния ден. Сега не ги забелязваме. Защото на впечатлението се налагат ония с драстичното поведение – шумните, предизвикателните, от които могат да се очакват всякакви неприятни изненади. Колко хубаво би било, ако добрите започнат да доминират, да определят стила на живота! Да показват, че все пак демокрацията може да създава нормални отношения, без деформации и извращения, които сега ни угнетяват.

Заплахата за младите

Картината на настоящия ден би била по-поносима, ако не съдържаше заплахи за възпитанието на подрастващите поколения. Но за съжаление особеностите на обществото рефлектират твърде неконтролирано в средите на младите и изненадват с болезнени социални и педагогически прояви.

За децата също трябва да се направи уговорката, че преобладаващата част от тях се отличават с възпитано поведение и несъмнено отразяват културата на своето социално и семейно обкръжение. Те не създават трудности в училището, не привличат вниманието върху себе си. Защото скромността няма шумни изяви. Забелязват я само онези, които имат очи за нея. Но за съжаление други деца отразяват пороците на занемарена в нравствено отношение среда. Те се налагат с предизвикателно поведение и с демонстрирано нахалство. От тях могат да се очакват и провинения. Но по-опасно е, че отрицателният им пример е заразителен, увличащ, на него започват да подражават и други, по-слабохарактерни деца. Лошото влияние по-лесно се възприема, но по-трудно се надмогва с възпитателни средства.

Имуществената диференциация се отразява и върху самочувствието и поведението на децата. Забогателите родители имат възможност да задоволяват не само детските нуж-

ди, но и капризи и прищевки. При тежаваните по-големи парични средства пораждат някакво чувство за превъзходство, което се проявява в разговорите за преживени развлечения, за скъпа електронна техника, за скъпи екскурзии, за различни лакомства. Много скоро ще проличи, че задоволяваната детска суетност причинява опасно заболяване на духа. Родителите не си дават сметка за това. Другите, произхождащи от бедни слоеве деца, се дразнят от демонстрираната грандомания и на свой ред търсят също за създадат впечатление с някакви свои прояви, които не всякога подлежат на контрол.

Най-тревожно явление сега е пълзящата сред децата престъпност. Трябва да се каже, че като явление тя е позната и в миналото. Но сегашното ѝ проявление няма аналог. Очевидно е отражение на аномалии в самото общество. Причините за нейното разпространение обаче са и с индивидуална мотивация. Съдбовно е първото посягане към чужда вещ или пари. Отначало то е плахо, но частичните успехи насърчават. Постига се дори някаква виртуозност в обсебването. Малкият джобчия бързо придобива ранен професионализъм. И дори вече и несполуките и наказанията трудно могат да го отклонят. При това на такъв вид дейност се отдават не само тези, които нямат достатъчно средства, но и други, на

които задоволяването на нуждите е осигурено. Кражбите стават заразно подражание. Създават „силни преживявания“ и задоволяват изродено и опасно всекидневните нужди. При това наказателните санкции са съвсем слаби и трудно поставят задръжки пред поведението. Много деца са и обект на опасна манипулация. Възрастни, които знаят законното положение, че децата имат правни облекчения, ги ползват ловко за свои користни цели, да „работят“ за тях. Отначало поръчките са лесно изпълними – да откраднат част от автомобил, да източат бензин, да се промъкнат в жилище, за да отмъкнат електронна техника, да „претърсят“ чантата на някоя жена... За всяка „услуга“ получават възнаграждение. Насочващият ги злосторник остава скрит. Видимо е само престъплението. Малкият извършител постепенно се усъвършенства в злодеянията и се подготвя за по-големи, самостоятелни акции.

В широк обхват се разпространява и злосторничеството. Вече не може да се види чакалня без изпучупени стъкла. Рядко остава телефонна будка без повредени апарати. По обществените места се предизвикват побоища. И не е трудно в тях да се прозрат влиянията на гледани криминални филми, излъчвани без всякакъв подбор по телевизията. Естетизирането на насилието и жестокостта дава своето ре-

ално отражение в поведението на много деца и младежи. И от училището, и от семейството е отслабен контролът върху поведението. Не-обясним е броят на празноскитачите деца в нощните часове, които до късна доба са посетители на павилиончетата за кафе и спиртни напитки, невъздържано надават крясъци, с истерични смехове и закачки нарушават спокойния сън на хората. Смушават и неконтролираните пориви към буйство, грубиянство. Като че ли цивилизованото съзнание изгубва контрол над изблиците на първичната природа. Няма и силни и възпиращи законодателни мерки, слаби са моралните задръжки и ограничения. А пасивността на гражданите е добра атмосфера да се развихрят невъзпитаността и злосторничествата. Много лесно и изгодно е вината за всички педагогически несполуки да се отправя само към училището. Но неговите възможности сега са изключително ограничени. Не са създадени механизми за възстановяване, повишаване и заздравяване на дисциплината, за укрепване на авторитета и за разширяване на възпитателните права на преподавателите. Възползвайки се от методите на демокрацията, много ученици си позволяват да се държат дръзко и предизвикателно към учителите, правят „протестни събрания“ срещу вискателни учители, държат се непристойно в клас или по коридорите.

Извратената волност естествено се пренася и по улиците, по обществени места, където пък контролът е съвсем безпомощен. Неприличното поведение възбужда единствено и само възмущение. Обществеността е пасивна, защото няма средства за намеса. Училището е със слаби възможности да влияе и да контролира поведението на учениците по обществени места. Семейството не посма отговорност за други, освен за собствените деца. Кой тогава ще сподели отговорността за несполуките при възпитанието?

Все пак вината за незадоволителното състояние на възпитанието трябва да се търси не само в сегашните условия на живот или в неумелото приложение на педагогическите изисквания. Причините са подалечни и някои предишни постулати трябва да бъдат преосмислени.

Към превъзможване на доктринерството

Педагогиката поначало съдържа нормативност, доколкото е задължена да обосновава възприетите от нея традиционни норми на възпитание. Но когато една норма, макар и да съдържа някои правилни елементи, се превърне в догма, тя изгубва смисъл и намалява своето действие и значение.

Характерен в това отношение е основният педагогически постулат

за *ръководната роля на възпитанието*. За всеки необременен от догматични внушения човек е ясно, че възможностите на възпитанието не са безгранични. То не може да направи за обществото това, което самото общество не е в състояние да постигне. А на човека може да даде толкова, колкото обществените условия и природните дадености позволяват. Другото е в областта на утопите. За успешна педагогическа дейност са необходими и компетентност, и реализъм в оценките за възможните резултати.

Съвсем очевидно е, че при сегашните динамично изменящи се условия на живот е наложително някои догматични разбирания да се коригират, особено в областта на теорията на възпитанието. До такъв извод е стигнал още А. С. Макаренко. „Цялата възпитателна работа – пише той – трябва да се започне отново. Много работи трябва да се преразгледат и много още неща трябва да се преосмислят.“¹

Възприеманото догматично положение за всесилието на възпитанието не е оптимистичната теория, която споделяли педагозите от педагогическата класика – Коменски, Песталоци, Дистервег, Ушински и др. В него неприкрито прозират намеренията за грубо манипулиране с личността, за възпитание в духа на политизирани доктрини. Така се обосновава правото на опекунско отношение, за осъществяване на не-

оспорвано насилие над мисленето, убежденията и поведението. Но това поставя под съмнение хуманистичната насоченост на възпитателната работа.

Известно е, прилагането на насилие във всяка област предизвиква вътрешно реагиране и съпротива на личността. Нуждата от насилие, за да се овладее чрез него възпитателният процес, расте пропорционално с неговото прилагане. И когато възпитаникът вече е във орбитата на насилственото въздействие, той се чувства с освободено от контрол поведение. Изявиите му са непредвидими и могат да изненадат с nihilистичен рефлекс. Това се забелязва сега в поведението на много млади хора, които само допреди няколко години са били възпитавани по шаблон, при постоянен контрол и с досадни наставления.

Концепцията на ръководната роля на възпитанието, макар и да съдържа оптимистична педагогическа мисъл, не може да се прилага с диктаторска повелителност и да се отчита с агитаторски патос. Възпитанието е нещо твърде сериозно, за да се изгражда като лековат лозунг. То изисква благоприятни социални условия, веща педагогическа подготовка на възпитателя и спечелено доверие на децата, способни да разгърнат дарованията на своята природа. Когато възпитателното ръководство е грубо политизирано,

некомпетентно, неговата повелителност отблъсква и вярата дори и в най-привлекателно очертаните идеали отслабва. Опекунството дава само временни и залъгващи резултати.

В педагогическата теория, а оттам и в практиката, до фетишизиране се стига и по отношение на ролята и възможностите на *коллективистичното възпитание*. Едва ли Макаренко, с чието име се свързва то, е допускал, че тази негова идея ще бъде тъй вулгаризирана.

Чувството за принадлежност към определен колектив, който да е опора на мисленето и действията и ориентир в поведението, е човешко чувство, вградено дори в личностния инстинкт. В колектива се възпитават и обществените чувства. Това са знаели и са изтъквали още Томас Мор, Кампанела, Песталоци, Оуен. Макаренковата педагогическа теория е изградена изцяло върху колективистичния принцип. Но Макаренко никога не е и мислил, че е позволено колективът да обезличава личността. Наистина той допуска, че при незрялост на съзнателността може да се започне с „диктаторско изискване“, но пояснява, че отделните членове на колектива по-скоро трябва да се освободят от депресията на опекунството, да се издигнат до степен, сами да предявяват изисквания към себе си в съответствие с разумните изисквания на човешкото общува-

не. Макаренко разглежда колектива и колективистичното възпитание в динамика и съвсем не е сторонник за постоянното действие на груби диктаторски изисквания. Защото свободен колектив не може да съществува без осъзнали свободно си положение личности.

Но теорията за възпитанието в колектива и чрез колектива, свързана с политически изисквания, получи деформации. Беше удобно колективът се превръща в инструмент за манипулации, за ограничаване на личното виждане. Догмата, че колективът винаги има право беше удобна за постигане на колективно опекунство, осъществявано в последна сметка от отчитачи се пред по-горни инстанции възпитатели.

Свързана с фетишизиране на колективността е и установяваната при определен начин на живот *военизация*. Тя битуваше особено много в работата на детските и младежките организации, в трудовите бригади. Строй, маршировки, рапорти – това бяха най-често прилаганите прийоми на военизацията. За оправдаване служеха пак някои идеи на Макаренко. Но военизацията в неговите колонии е била наложителна, поради различното ниво на нравствено съзнание и дисциплинираност на колонистите. Трябвало е да се ограничават проявите на nihilизъм в поведението. Идеята на Макаренко е била, като се постигне някаква степен на во-

енизирана дисциплина, да се създаде и търсена от него естетизация в живота на колектива. Но той предупреждава от опасност за увлечение в тази посока. „Аз съм противник на това, по което се увличат някои млади педагози. Това е постоянната маршировка. Отиват до столовете – маршируват, отиват на работа – маршируват. Това не е красиво, нито пък е нужно.“²

А като резултат какво се постига с военизацията? – Каквото се постига при всяко догматизиране – ограничаване в свободната изява на личността. Но ограниченията никога не са привлекателни и когато престанат да действат, могат да последват прояви, които не се поддават вече и на педагогически контрол.

По правило и при всички условия педагогическата теория и възпитателната практика са се насочвали към благотворното въздействие, което са имали и винаги ще имат *примерите от историята*. Те наистина са много силни, но и към тях трябва да се установи обективен и реалистичен подход.

Според дълголетна инерция на мисленето ориентирането към възпитателно въздействащите събития и идеи, които се възприемат като трайно послание към нашето време, става преди всичко към борбите за освобождение и социална справедливост. Към тях наистина българинът проявява и национал-

ни, и регионални предпочитания. Комай в България няма край, който да не се краси в прилагателното „борчески“, а то се знае – и „слънчев“, удостоен с тази природна благодат като допълнителен символ на изявеното героично минало.

Не подлежи, разбира се, на оспорване, че борбата е засмала и заема трайно място в живота на нашия народ, като средство за оцеляване и самоутвърждаване. Тя е белег на устойчивост на духа, оповане за подвиг и саможертва, основание за гордост и народностно самочувствие. Но все пак тази висока стойност на борбата не дава основание тя да се сочи почти като единствен завет от миналото. В края на краищата самите борби са се водили не с чувство за самоцелен драматизъм, за суетна демонстрация на героизъм, а са били насочвани преди всичко от стремежа в живота да побеждават правствените принципи на справедливостта и доброто. Имаше случаи, когато млади хора, искрено прехласнати от идеалите, които са ръководили борците в миналото, питаха с трогателна наивност: „Ами ние сега срещу кого да се борим, за да служим вярно на родината?“ Шаблонните отговори и обяснения са известни, но те не задоволяваха младежта. Защото подбираните образци за възпитателно въздействие предварително ограничаваха формирането на светосхващане, което

признава за върховна добродетел само въоръжената борба. А когато няма необходимост от борба, житейският идеал се стеснява, поведението започва да се насочва от груб практицизъм и вече никакви други стойностни идеали от миналото не могат да го насочат към възвишеност и нравствено благородство. Този едностранен подход е характерен и за обучението по история, но се проявява определено при използването на историческите ценности като средство за възпитателно въздействие. Културната история обикновено е оцетена. Тя не се познава достатъчно от младите хора и се усвоява повърхностно. Това пролича в пълната безпомощност на кандидат-студентите през 1994 г., когато им беше зададена тема за просветното движение през XIX в. Мнозина се отказаха да пишат, а повечето се представиха несполучливо. Не че тази материя не е била изучавана в училището. Но поради липса на акцент е останала в сянка, без необходимото насочване на вниманието и поради това и без трайно задържане в паметта. А не е нужно да се доказва, че и просветните дейци, и институциите са допринесли много, за да съществува България. Делото на средновековните и особено на възрожденските книжовници е също борба за утвърждаване на българския народностен дух. „Просветителите“ също са допри-

несли за революционизиране на съзнанието, за насочване на народа към освободителната борба. Затова с такава ревност са били отваряни и издържани училища, читалища, печатници, списували са се вестници и списания, за да се пробужда народната сваят.

Мирното настъпление в областта на културата продължава и след Освобождението. Иван Вазов не е бил непосредствен участник по фронтите, но с творчеството си той е дал най-енергичен израз на устрема към свобода и независимост. Ал. Тодоров-Балан, Иван Шишманов, Георги Бончев, Петър Нойков и други учени са допринесли не по-малко от битките на цели полкове по бойните полета. И тяхното дело е борба – борба за овладяване на необходимите за българската нация духовни пространства. И тя е давала и дава резултати със световно значение. Потомъкът на някогашните въстаници от 1876 г. в ямболското село Бояджик Джон Атанасов създаде компютъра и придвижи напред научното развитие на човечеството. В неговото дело като далечен отглас е реализиран творческият дух на българина, устремен към завоюване на нови духовни висоти. Този характерен национален порив е забелязал и изразил много точно един италиански пътешественик Вико Мангегацца, посетил през 1886 г. България и макар че не пребивавал продължи-

телно, успял да забележи нещо много характерно – ученолюбието на българите. Като споделя впечатлението си от изостаналостта на София, която тогава била с „тесни, криви и непостлани улици, из които кога вали дъжд се гази до колене в кал“, пътешественикът отбелязва, че „най-добре уредените“ дюкяни“ били книжарниците, в които имало много чуждестранни и български книги. В това той вижда някакво знамение. „Българите като че ли са разбрали необходимостта да се предадат на учене, за да могат един ден, както се надяват в своята национална гордост, да вземат първенство на Балканите.“³

Намекът за „първенство“ не съдържа подозрения за агресивни амбиции. Той има чисто духовен, културен и нравствен характер.

На посещаващите България винаги е правило впечатление високото развитие на училищното дело. Това отбелязва като особено достойнство на народа Константин Иречек в изложение до княз Ал. Батенберг през 1882 г.⁴ Но особено възхитен е руският руският изследовател П. А. Заболотский, който през 1912 г. написал нарочна книга „Учебното дело в България“. В нея има констатации, с които се отрежда високо място на България между европейските народи. „Разгадаването на поразително бързото изменение в облика на България, – пише авторът – до неотдавна безп-

равна турска провинция, а сега европейска културна държава, в значителна степен се заключава в съзнанието на българите за цялата важност на правилността и сериозната постановка на народното образование, за което дейците на Българското национално възраждане и политическо освобождение не са щадили ни сили, ни време, ни средства.“ И руският автор завършва с пожеланието: „... Време е най-сетне страната освободителка да достигне освободената с нейно съдействие страна.“⁵

Образованието в България винаги е респектирало и възхищавало непредубедените наблюдатели. И ако не са били бруталните политически опити на различни партии да манипулират училището, неговите успехи са можели да бъдат и по-големи.

Несъмнено най-значителната му заслуга е създаването на високообразованата интелигенция. Пренебрегвана от много политически режими, подтискана и дори оскърбявана с незаслужени прозвища, българската интелигенция все пак съхрани своето достойнство и доказа, че въпреки налаганите схеми за нейната подчинена роля в политическото управление, тя е най-ценният интелектуален потенциал и е способна винаги със зрялост и мъдрост да твори културната история на страната. А заедно с нея – политическата, разбира се.

Като се отдава заслужената признателност на българската интелигенция, трябва с уважение да се мисли и за саможертвата, която са вършили хората, без които тя не можеше да се създаде – родителите на тези творчески люде. В повечето случаи това са били бедни селяни, изнемогващи занаятчии, нископлатени дребни чиновници и др., които в буквалния смисъл на думата са отделяли от залька си, за да изучат синовете и дъщерите си. Мизерствали, затъвали в дългове, но успели да дарят на България инженери, лекари, учени, творци на изкуството... Подвигът на тези незнайни хора обикновено е в сянка, но той е вграден в нашата духовна история. Героизмът има много измерения.

Трайната традиция на българските културни завоевания се проявява и в наши дни. Българи покоряват с таланта си световни ценители на оперното изкуство, на изобразителното творчество, на архитектурата. Наскоро само отбелязан, дори без коментар отмина фактът, че на 35-та международна олимпиада по математика нашият ученически екип се е класирал на четвърто място в света, след такива страни с големи традиции в това отношение като САЩ, Китай и Русия. За съжаление този знаменателен за интелектуалните възможности на младите българи факт отмина малко приглушен от възбудата около

световното футболно първенство.

Фактите за духовните възможности на българина, които са градиво в неговата културна история, дават увереност да кажем като поета:

*Какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българска майка юнашка...*

За възпитанието на младите са нужни и силни духовни образци. За да се превъзмогнат с повече устойчивост изпитанията.

С непреходните идеи – към бъдещето

Историята съдържа конкретност, макар че е възможно субективно тълкуване на конкретните факти. Но в бъдещето се проектират предимно идеи и намерения, които дават неограничаван простор на въображението. Много далечно напред е времето, за да се докаже верността на прогнозирането. Затова с бъдещето често се правят спекулации. Народът го е прозрял – „Обещава мазно, но напразно!“

И все пак, историческите факти и явления помагат да се утвърдят по-сигурни идеи, движението напред да става с по-голяма яснота. Това се отнася особено за обосноваването на възпитателната цел, която по своята същност неотменимо се свързва с бъдещето.

Въпросът за целта на възпитани-

ето винаги е било твърде активно обсъждан. Най-общо няма различия по отношение на формулировката за всестранно развитие. Но понеже и тя беше обект на политически спекулации, сега е подложена на съмнения или дори на незаслужена ирония. Така е винаги, когато се преценяват повърхностно сериозни неща.

Още в педагогическите теории на Древна Гърция, а особено през Ренесанса е установено, че възпитателната цел, формулирана като задължение на настоящето и като проекция на бъдещето не може да бъде друга, освен *всестранно развитие*. Така я формулира Коменски. Хербарт приема формулировката многостранно развитие, но влага в него същия смисъл, както и древните мъдреци, и Коменски. Идеята за всестранно развитие се обосновава също и от Лок, Спенсер, Диствег, Ушински и никому не е и минавало през ума да се съмнява в нейната истинност и целесъобразност. Не е известно на кого у нас хрумна най-напред мисълта за обособяване на етапи – най-напред (сега!) възпитанието трябвало да бъде многостранно, а след това (за в бъдеще!) – всестранно. Очевидно се е мислело за степени на осъществяване в определени, но неясни отрязъци от време. Възпитанието изобщо е немислимо, ако не се осъществява всестранно, като разнопосочно въздействие върху умствени-

те, нравствените и физическите сили, ако не се оползотворява и силата на естетическите влияния. Така е било още в зората на новобългарското образование. Фактът, че учебният план съдържа предмети, свързани с различни области на знанието, на художествените дейности, че е съобразен с разбирането за развитието не само на духовните, но и на физическите сили, съдържа идеята за всестранно развитие. Нейното сегашно опорочаване дойде от тясното ѝ свързване с политическата пропаганда. Намери трайно място и в политическите програми, в докладите на ръководни дейци, макар че на никого не беше теоретично ясно какъв научен смисъл има това всестранно или многостранно развитие. Едва ли някой от политическите дейци си е направил труд да отгърне „Велика дидактика“ на Я. Н. Коменски и да прочете простичките, но съдържателни слова на възрожденския мъдрец. „...В училищата всички трябва да се обучават на всичко. Но не разбирай тъй, че ще изискваме от всички да познават свършено всички науки и изкуства. По своя характер това нито е полезно, нито е възможно да се изисква от някой човек... Нашето единствено изискване към ония, които идват на този свят не само като зрители, а и като бъдещи изпълнители, е да се научат да познават основите, причините и целите на всичко най-важно, което съ-

ществува и което става, за да не срещат в живота нищо толкова непознато, за което да не могат да си съставят и най-бегла представа и което да използват благоразумно и безпогрешно.“⁶

Всъщност, какво друго и какво повече може да се каже? Но тази проста истина се затлачваше в спекулативна словесност, която имаше далечни от възпитанието цели.

При сегашните преценки на банкрутирали педагогически постулати трябва да се критикува не идеята за всестранно развитие и възпитание, защото тя е класически установена и житейски потвърдена, а вниманието да се насочва към извращенията, които са допускани при нейното тълкуване, особено поради свързането ѝ не с педагогически, а с политически цели.

Друга идея, която също беше вулгаризирана и изхабена, е за *естетическото възпитание*. За него се водеше засилена политизирана пропаганда, но без заслужаващи отбелязване възпитателни и образователни резултати. Създаде се една Национална програма за естетическо възпитание на младежта и народа, която наистина съдържа исторически проверени и верни по същество теоретични идеи. Но както много други ценни идеи и идеята за всеобщо естетическо възпитание беше обременена от фантазьорски политически доктрини. Трябваше в последна сметка да се докаже, че

„комунизмът и красотата са неделими“. Тази догма не беше в състояние да издържи през изпитанията на времето, но това породило и твърде негативно отношение към самото естетическо възпитание.

Всъщност много мислители от миналото не без основание са свързвали красотата в изкуството и в живота със стремежа за нравственото облагородяване и интелектуалното извисяване на човешкия род. Шилер е мечтаел да създаде някаква „естетическа държава“ – триумф на моралното обновление и на човешкото умъдряване. Мечтаел благородно. Не е имал власт да налага възгледи, да подозира в политически отстъпления онези, които не са споделяли неговите възгледи, не е декретирал програми, концепции. Мечтаел възвишено. И идеите му са облагородявали мисленето на поколенията. У нас опитите за приложението на една политизирана програма за естетическо възпитание отново показаха, че и най-благородните идеи се опорочават, когато се подчинят на конюнктурни политически цели, особено когато се поставят под разпореждането на определени форми на власт, която си присвоява правото да инструктира, да опекунства, да иска отчети и отговорности. Идеите на Шилер, Достоевски, Толстой остават като идеи с неподправен блясък, ориентир в мъглявините пред зора на жадуващото за кра-

сота и нравственост човечество. Но опитите да се налагат насила вкусове и оценки всякога са завършвали несполучливо. Затова действието на грижливо изработената програма не може да убегне тази участ.

И за естетическото възпитание сега често се споменава с досада, а понякога и с ироничен тон, като за компрометирана идея. Но и за него трябва да се каже, че справедливостта изисква трезвите критически бележки да се насочат към неговата същност и към мъдрия му смисъл, а не към злополучното му политическо вулгаризиране.

Естетическото възпитание ще се разцъфтява като възпитание на бъдещето. И пророчеството на Достоевски, че „красотата ще спаси света“ трябва да се освободи от догматично тълкуване и да се приеме като призив към света да пази и да умножава красотата. А за това трябва да бъдат подготвяни и подрастващите поколения.

Не подлежи на съмнение и ревизия и една от най-съществените страни на нравственото възпитание – възпитанието в дух на *хуманизъм*. Знаем, че и хуманизмът се стесняваше по обем поради ограничени и тенденциозни тълкувания, които му се даваха. Хуманизмът, дали той се нарича християнски, мюсюлмански, буржоазен или пролетарски, по своята същност може да бъде само един – висша изява на човечност-

та. Уважението и съчувствието към човека не може да се категоризира, да се дозира. Или го има, или липсва, или се проявява или е приглушен. Триумфира или човечността, или безчовечността. Човечеството е живяло в съперничество и антагонизъм, но е оцеляло благодарение на хуманността, която е осигурявала триумфа на разума и доброто. На добро бъдеще човечеството не може да разчита без неотклонен процес на хуманизиране. В този смисъл една от най-отговорните, исторически значими задачи на възпитанието е да подпомага този процес на хуманизация чрез благородно нравствено въздействие върху подрастващите поколения. Хуманизацията няма алтернатива. Всички други пътища водят към пропастта.

За съжаление сегашните неблагоприятни условия на обедняване, на изнервяне, на изостряне на международните конфликти, дори и на изоставянето на някогашните патриархални ценности за взаимопомощ, за доверие, за вършене на безкористно добро и др. не създават условия хуманизмът да се проявява по естествен начин във всекидневните социални взаимоотношения. Хуманизирането на живота, желано от всички, е затруднено. А истината е, че то може да бъде дело само на всички. Хуманизмът не може да бъде поднесен дар. Той е благо, което хората сами си създа-

ват и го опазват ревниво.

От активното утвърждаване на хуманизма се определя и състоянието на нравственото възпитание. Необвеляно от полъха на облагородяващия хуманизъм и възпитанието е застрашено от дехуманизация. Но цивилизованото човечество не може да проявява търпимост към нравствената разруха. То сигурно ще намери средства, с икономически и педагогически средства да възстанови и укрепи ценностите на хуманизма. Но ние сме загрижени преди всичко за укрепване на хуманистичните ценности в нашата страна, на хуманистичното възпитание на нашата младеж, хуманизмът да бъде атмосфера за днешния ни ден и опование за бъдещето.

Но нека бъдем реалисти. Обикновено съвременниците си присвояват твърде претенциозно правото да са непогрешими в начинанията за възпитание с оглед на бъдещето. Бяхме свидетели на много програми за възпитателна работа, проектирана за десетилетия напред. Но ето, ние сме сега във време, което преди 30–40 години се наричаше бъдеще. И можем да преценим реализма на някогашните проекти, които са пред оценките и изпитанията на днешния ден. Можеше ли тогава да се предвиди днешната криза във възпитанието? И какво всъщност е останало от тогавашните умни разсъждения и концепции за нравствената подготовка на под-

растващите поколения и за нейното изпитание в бъдещето, фактически в нашето сегашно време?

Нека тази съпоставка на настоящето, с някогашните проекти за бъдещето и неизбежното виждане в бъдещите дни, в които ще се реализират сегашните млади поколения, ни научи на по-сдържан подход. Просто нека оставим утрешните възпитатели сами да определят насоките на възпитанието не за някакво необозримо бъдеще, а с оглед на тенденциите и изискванията на своето време. Да се говори за бъдещето е привлекателно, но не е винаги гарантирано откъм реализъм.

За нас най-главното и най-мъдрото сега е да се грижим младите да живеят с достойнството на хора, които са обременени от трудностите на прехода към демокрацията, от икономическите притеснения и от неизбежните нравствени колизии, но въпреки всичко съхраняват в себе си чертите на богатата човешка нравственост. Хуманистичните добродетели имат най-голяма стойност когато издържат през изпитанията, отхвърлят изкушенията и като личностна характеристика се превръщат в характеристика на обществото. Демокрацията постоянно ни изправя пред сложни противоречия. Нужна е човешка устойчивост те да се превъзмогнат. Нашето ново възпитание, освободено от догми и илюзии, сигурно отново ще успее да изпълни

своето историческо предназначение, да подготви поколенията не само за достоен живот в условията на създаващата се демокрация, но и да ги формира като устойчиви носители на демократичните добродетели.

И в областта на теорията на възпитанието предстои още дълъг път за по-нататъшно преосмисляне на възпитателните ценности, за да се внедряват те по-пълноценно и творчески в богатата практическа възпитателна дейност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Макаренко, А. С. Избрани педагогически произведения. Т. 2, С., 1969, с. 306.

² Макаренко, А. С. Избранные педагогические сочинения. Т. V, М., 1951, с. 125.

³ Мангегация, Вико. Два месеца в България (октомври - ноември). Пловдив, с. 24.

⁴ Иречек, К. Главно изложение до негово височество Княза върху положението на учебното дело в княжество България. Държавен вестник, г. IV, бр. 2, с. 12, 1882.

⁵ Заболотский, П. А. Учебное дело в Болгарии. С. Петербург, 1912, с. 19.

⁶ Коменски, Я. А. Избрани педагогически произведения. Изд. Просвета, С., 1992, с. 76.